

viseltek, ma is szívügyének tekinti a névtant.

A program ismeretében nagy várakozással tekintünk a tanácskozás elé. Márcsak azért is, mert a témák a névtani kérdések széles skáláját felölelik. Abban a reményben kívánok tanulságos együttlétet, hogy várakozásunkban egyikünk sem csalódik. Következzék tehát az érdemi munka, a tanácskozást ezennel megnyitom.

Kiss Jenő

Tervezet a magyar tulajdonnevek történetének korszakolására

A magyar tulajdonnevek hazai és határainkon kívüli használata - mint ahogyan ez minden nyelv tulajdonneveinek esetében így van - igen változatos, sokszínű képet mutat. Ha egybe akarjuk vetni alaposabban a névhasználat időbeli és területi eltéréseit, először azt kell eldöntenünk, hogy milyen időszakokat különítsünk el a vizsgálat céljára. Szükségesnek látszik tehát a magyar névtörténet korszakhatárainak megállapítása, a magyar onomatológiai kronológia részletes kidolgozása. Mindeddig ugyanis a magyar nyelv történetének időszakhatárait vette át néhány kivételtől eltekintve a névtani kutatás is, jóllehet voltak kísérletek az önelvű vizsgálatok megindulásakor új korszakhatárok kijelölésére. Melich János például elkülönítette a honfoglalás korát a következő időszaktól (A honfoglalás kori Magyarország. Bp., 1925.). Az Árpádok korát a névtudomány sok jeles kutatója (Gombocz Zoltán, Györffy György, Kristó Gyula, Fehértői Katalin stb.) önálló onomatológiai időszaknak tekinti, míg Berrár Jolán ezt az időszakot 1400-ig terjesztette ki (Női neveink 1400-ig MNyTK. 80. sz. Bp., 1952.). Benkő Loránd (A régi magyar személynévadás. Bp. 1949.) kisebb egységekre bontotta ezt az időszakot, s szempontjai elsősorban társadalomtörténetiek voltak ebben. Így "korai feudalizmus" korának nevezi a XI-XII. századot, "a feudalizmus teljes kibontakozásának" a XIII-XIV. századot, és a "késői feudalizmus" korának XV-XVI-XVII-XVIII. századot. Erre a századonkénti korszakfölosztásra utal Fehértői Katalin könyvcíme, A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek (NyttudÉrt. 68.

sz. Bp., 1969.) és Karácsony Sándor Zsigmondé is: Személyneveink 1500-tól 1800-ig (NytudÉrt. 28. sz. Bp., 1961.), egyébként ő adattárában is mereven évszázadonként csoportosította a neveket. A személynevek vonatkozásában ugyancsak évszázadonkénti vagy azon belül félévszázadonkénti egybevetést találunk Kálmán Béla összefoglaló munkájában (A nevek világa⁴. Bp., 1989.), míg a helységnevek vonatkozásában történeti eseményeket választ korszakhatárnak (pogány lázadások leverése, tatárjárás, török-dúlás stb.). A helynevek kronológiájában Kristó Gyula a névanyag változásából kiindulva kísérelt meg rendet teremteni, de éppen a **följegyzések** esetlegessége valamint a lassú, folyamatos változások következtében ő is évszázadonkénti periódusokat különít el, s fordított időrendi sorrendben, a XIII-XIV. századból kiindulva különíti el a XI-XII. század névadási gyakorlatát, s szerinte korábbi időszakokkal nem is lehet számolnunk, hiszen nem maradtak fenn magyar helységnevek előbből.

A későbbi korok névtani korszakfelosztására Mező András tett javaslatot, jóllehet ő csupán a hivatalos névadás gyakorlatát vette és vehette alapul. Fordulópontnak 1898-at tekint, amikor a rendszeres helységnevéadás elkezdődött. A folyamat első szakaszát a XVIII. századtól datálja - közelebbi időmeghatározás nélkül -, s 1873-ban lát kisebb korszakhatárt.

A hasonló időszakban végzett személynévi kutatásaimkor magam a magyar nyelvtörténeti korszakhatárt tekintettem kiindulópontnak, 1770-től 1970-ig gyűjtöttem a keresztes és beceneveket, jóllehet ebben a meglehetősen hosszú időszakban kénytelen voltam kisebb szakaszokat elkülöníteni. Azt tapasztaltam, de mindenki számára közsímet, hogy jelentős cezúra az első világháború befejezése, a trianoni béke, amely elsősorban nem a határokon belüli, hanem azokon túli névhasználatban jelentett változást. Természetesen az egyes időszakok kijelölésének javaslattételekor részletesebben kitérek minden névhasználati változásra. A mostani megbeszélésünket azért láttam alkalmasnak e kérdés fölvetésére, mert nemcsak a névtudomány képviselői vannak jelen, hanem neves nyelvtörténészek, s leginkább pedig a határainkon túli magyar nyelv- és névtudomány képviselő is, akik

kiegészítéseikkel és korrekciós javaslataikkal tökéletesíthetik a továbbiakban vázolt elképzeléseim a korszakhatárok megállapítására. Ennek eredményeként a névhasználat figyelembevételével alakulhat ki a magyar tulajdonnevek történetének időszakokra való fölosztása, vagyis a magyar onomatológiai kronológia.

Az első kérdés az, hogy érdemes-e elkülöníteni az államalapítás előtti időszakot a későbbiektől. Kristó Gyula a X. századot a "névtelenség" korszakának nevezi, s megjegyzi, hogy 896 és 1002 között egyetlen Kárpát-medencei helynevet sem ismerünk. Az viszont tény, hogy határainkon túl elég szép számú magyar tulajdonnevet följegyeztek, amelyeknek kétségtelenül legnagyobb része személynév, Moravcsik Gyula (Byzantinoturcica. Berlin, 1958. II, 359-65) szerint közel száz (összesen 81), s csak 11 a helynév, amelyeknek nagy része tényleg nem a Kárpát-medencéből való, illetve az egész földrajzi egységre vonatkozik. Ha azonban az onomatológia határait a mai modern szemlélet alapján kiterjesztjük a nevezéktanra is, akkor a törzs- és népnevek számításba vételével megnövelhető e korszak neveinek száma, ugyanis ugyanitt Moravcsik felsorol nyolc törzs- és 19 népnevet, amelyeket a magyarok elnevezésére használtak a bizánci görög források. Ilyen a közismert oggroj, pannonész, turkoj mellett a géta, kabar, gepida, szarmata, szkíta, sőt még a dák elnevezés is! Szemléletes példája ez a kipusztult nép nevének az újonnan megjelenőkre való alkalmazásának, az elnevezések összekeveredésének; s nyilvánvalóan mutatja, hogy ilyenekre nem lehet semmiképpen sem eredetelméletet alapozni.

Személyneveink vonatkozásában mindenképp korszakhatárnak kell tekintenünk a kereszténység föl vételét, vagyis az államalapítást, hiszen az addig többnyire török és magyar közszoí eredetű keresztnevek (az egyelemű neveket is ezzel a terminus technicussal határozva meg), tehát az általában török és magyar jelentéssel bíró nevek mellett ekkor jelennek meg a martirológiumi vagy keresztény nevek, illetve a Vajk és István, Aba és Sámuel, Géza és Magnus vagy Becsei Imre három fiának:

István, Gergely, Tamás és Tóttós, Vesszős, Tövises keresztény-pogány névpárjai. Az államalapítás utáni kisebb időszak záró évszámául a pogány lázadások befejeződését (Vata fölkelése), I. Endre (András) trónralépését, 1046-ot lehetne megtenni, ugyanis a Szent István halála utáni zavaros és ellentmondásos évek után I. Endre az, aki elfogadta, öccse, I. Béla pedig vallotta is a kereszténységet, ami természetesen a keresztnévadásra lehetett hatással.

A következő mérőföldkő 1092, a május 20-án, Szabolcson tartott zsinat éve lenne. Ennek névtörténeti hatása ugyanis valószínű, ha még nem is bizonyított. Ekkor rendelik ugyanis el az elpusztult templomok fölépítésén túl a lakosságnak a templomok mellé való kényszerű letelepítését, ami által új falvak keletkezhettek, illetőleg régiek újra benépesültek, neveik megújultak. Keresztnévadási szempontból is jelentős a zsinat, ugyanis kijelölte a megtartandó ünnepeket, s ezek között bőségesen voltak szentek, mártírok névnapjai, mint a két István, három János, György, Fülöp, Jakab, Péter és Pál, Lőrinc, Bertalan, Máté, Gellért, Mihály, Simon, Juda, Henrik illetve Imre, Márton, kinek az ünnepe három napig tartott, András, Miklós, Tamás; továbbá elrendelték a plébániai templomok patrónusainak névnapjainak ünnepségét. A századfordulót tekintve egyébként helyesírási korszakhatárnak minden különösebb indoklás nélkül Kniezsa István is (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 18.).

Hasonló hosszúságú időszakot, s a névadásra, -használatra minden bizonnyal hatással levő történelmi eseményt találni nem volt könnyű. Minden bizonnyal annak kell lenni minden nagy mértékű migrációnak, s ilyen volt 1160 körül az erdélyi szászok és a szepességi németek és kisebb részben flandriai vallonok betelepítése II. Géza királysága idején. Ugyanekörül, 1162-ben Milánóból jelentős létszámú olasz lakosság menekül Magyarországra, s települ le. Így akár 1162-vel, II. Géza halálával is zárhatjuk ezt az időszakot.

Kézenfekvőnek látszanék a következő időszak végét 1181-ben, az írásbeliség magyarországi kiteljesedésének évében zárni, de

névtörténeti, névhasználati szempontból ezt semmi sem indokolja. Ugyanis a nevek följegyzésének szokása vagy elmaradása aligha lehetett hatással a nevek életére, legfőljebb a kutatás módszereit, eredményességét befolyásolhatta egy ilyenfajta jelenség. Talán fontosabb a lovagi kultúra térhódítása Magyarországon, vagy az, hogy 1200 táján elkészül a magyar Trója- és Nagy Sándor-regény (1201-ben már Achilles nevű az udvarispán), valamint II. Endre keresztes hadjárata 1217-18-ban. Lényegében a XII. század végét Jakó Zsigmond, Kniezsa István, Bárczi Géza is korszakhatárnak tekinti a pusztá személynevekekből alakult helynevek vonatkozásában. Jóllehet ezt a névadási módot Kristó Gyula még a XIV. századra is kiterjeszti, s annak közepéig-végéig elevennek tartja (i.m. 24-9). A templom védőszentjének nevéből alakult helynevek első megjelenéseit Kniezsa, Bárczi, Mikessy a XII-XIII. század határára helyezi, de ezeknél jóval korábbiakat is kimutat Kristó (44-9). Tömegesebb megjelenésük (az összetett, pl. -falu utótagú nevekével együtt) a XIII. század elejére esett. Kétségtelenül igazat kell adnunk Kristó Gyulának abban, hogy minden esetben találhatók korábbi vagy későbbi adatok az évszámokkal körülhatároltaktól, de a névadás tendenciájának érvényre jutását névélettani szempontból határnak lehet tekintenünk, s több helynévtípus esetében is annak látszik az 1200 körüli időszak.

A következő időszak végének időpontjában valószínűleg senkinek sem lesz ellenvéleménye, ugyanis ez a tatárjárás vagyis 1242 lenne.

A tatárjárás utáni időszakot személynévtörténeti okból az 1279-es budai zsinattal zárom, amely IV. László minden ellenkezése és határozott tiltása ellenére lezajlott, s a hazai keresztnévhasználatra való törvénycikkelyei is voltak. Ezeknek egyike a keresztség formuláinak magyar nyelvű megszövegezése, a másik pedig annak kimondása, hogy bár szükség esetén világiak is keresztelhetnek, de nevet csak pap adhat (Pauler: I.M. II, 360), s ez mindenképpen a mártírok, szentek neveinek megszorítását, a névünnepi keresztnévadás tömegesebb megjelenését eredményezhette. Főlvetődik annak lehetősége, hogy az Árpád-ház kihalása-

ig terjesszük ki ennek az időszaknak a végső határát, hiszen Papp László hajdan volt tájékoztatása szerint (Névtudományi vizsgálatok. Szerk. Pais Dezső és Mikessy Sándor. Bp., 1960. 126-31) készülgetett valaha egy Árpád-kori magyar személynév-tár Seregélyesi Ferenc gyűjtése nyomán, s Fehértói Katalin is könyvcímében Árpád-kort használ az időszak megjelölésére. 1301-nek határként való szerepeltetését eddigi vizsgálataim szerint névhasználati adatok nem igazolják. Részletes keresztnévdivat-vizsgálatkor elképzelhető, hogy az 1279 és 1301 közötti szakaszt külön kutatott egybevethető időszaknak tekintsük, hiszen általában egy-egy nemzedéknyi, 25-30 éves időszakok elkülönítése látszik célszerűnek az összehasonlító és diakrón keresztnév kutatásban. Az is kétségtelen, hogy a családnevek szórványos megjelenése a XIV. század elején kezdődik, s ez is indokolja a korszakhatárnak ide történő kitűzését, az Anjouk trónralépte vagy inkább hatalmuk megszilárdulása a fontosabb, s ezért 1308-cal vagy 1310-zel zárnam az 1279-ben kezdett időszakot.

Az Anjou-ház uralkodásának idejét nem Károly Róbert és Nagy Lajos uralomváltásával bontanám két részre, hanem 1350-nel. Ennek egyik oka az 1349-ben dühöngő pestisjárvány, amely nemcsak megtizedelte az ország lakosságát, hanem vallási eretnekmozgalmakat is eredményezett. 1351-ben pedig az Aranybulla megerősítése új társadalmi változásokra is mutat: az ősiség joggyakorlatának bevezetésével, a nemzetségi öröklés megvalósulásával a családnevek tömeges megjelenése és azok megszilárdulása járt együtt.

A XIV. század vége megint lehet korszakhatár. Azzá tette Knieszsa, és Bárczi a helynevek, Berrár Jolán pedig a személynévek történetének kutatásakor. A helynevek történeténél figyelembe kell vennünk Kristó Gyula megjegyzéseit, de azok ellenére is el kell fogadnunk 1400-at határkőnek, hiszen a pusztá személynévekből alakult helynevek keletkezése intenzitásában visszaszorult, ha nem is zárult le ekkor (Kristó: I.m. 29), s ugyanezt tapasztaljuk a népnévekből alakult helynevek esetében is (i.m. 61), míg az utótaggal alakult helynevek (-falva, -laka, -háza, -telke, -szállása) ugyan korábban is előfordultak, "hasz-

nálatuk nagyobb arányokban inkább csak a XIV. század haladtával bontakozik ki", mondja róluk Pais (MNy. LIII, 64). Jóllehet Kristó itt is ellenvéleményt nyilvánít, elismeri "az utótagos helynevek XI. századdal induló nagymérvű előretörését" (i.m. 95).

A következő korszak a Hunyadiak föllépésével, a török háborúkban való intenzívebb részvételünkkel, 1440-nel kezdődne, s 1490-nel, Mátyás király halálával fejeződhetne be. Ezeknek az időpontoknak a névtani hatásai kevésbé látványosak, de kétségtelen, hogy ekkor terjednek el a jobbagyság körében is a családnevek, ~~amiről~~ Csánki Dezső és Bakács István munkáiból tudhatunk. Számítalan kisebb-nagyobb erősség épül, sokat le is rombolnak, falakkal veszik körül a templomokat, kibontakoznak a várháborúk, s mindezek helynévkincsünket módosítják, illetőleg a névhasználatot változtatják meg.

A következő időszak 1490-től 1526-ig vagy 1541-ig tarthatna. A mohácsi vész - véleményem és tapasztalataim szerint - kisebb hatású a névtörténetre, mint Buda eleste, bár a németek által használt helynevek és tükörfordítások (Stulweissenburg, Fünfkirchen stb.) már korábban is használatosak voltak. A törökök által adott nevek viszont csak 1541 után tűnnek föl, s itt nem a Budin, Pecsuj, Kóvin stb. törökös alakokra gondolok, hanem a Hamzsabég, Kojun-ádá (Csepel-sziget, azaz Juh-sziget) stb. törökök által adott neveket tartom fontosnak.

Ennek az időszaknak a végét 1595-re javaslom helyezni. Elsősorban mert Erdélyben a négy vallás szabadságjogai biztosítanak ez az esztendeje, s a keresztnévadásra kétségtelenül hatással volt a protestáns egyházak nagyobb liberalizmusa. (Az vitatható, hogy ezzel nyert-e a magyar névkincs. Úgy látszik, nem, mert a szentek ünnepéhez való ragaszkodás megszűntével a névröklés szokása került előtérbe, aminek következménye a keresztnévanyag elszürkülése lett.) A másik esemény ebben az esztendőben egy eredményes törökellenes hadjárat volt, aminek megtorlásul a tatárok végigpusztították Erdélyt és az Alföld nagy részét, lakatlanná téve a vidéket, eltüntetve sok falut és falunevet. Legkevesebbet tudunk a XVII. század magyar tulajdonnevei-

ről, így a most következő korszakhatárok a legbizonytalanabbak. Erdélyben I. Rákóczi György fejedelemmé választása 1630-ban kétségtelenül bizonyos fokú stabilizálódást jelentett. A hajdúk szabadságjogainak kiterjesztése is ugyanekkorra esik. A királyi Magyarországon az ellenreformáció kibontakozása ekkor kezdődik, Mindezeknek lehetett kétségtelenül keresztnévhasználati vetülete, de még alig foglalkozott e korról valaki. Karácsony Sándor Zsigmond ugyan összegyűjtött a XVII. századból 25500 keresztnevet, de földolgozása és közzététele annyira nehezen használható, hogy alig történik rá hivatkozás más szerzőtől. Érdekes megemlíteni, hogy ebből az időszakból, 1655-ből való az első nagyobb állatnévgyűjteményünk, amely Rákóczi György balásfalvi ménésének 177 lónevét tartalmazza, s közöttük igen sok a török eredetű név.

Ezek után 1664 körül látszanak sűrűsödni olyan események, amelyeknek magyar névhasználati következményei lehettek. Ekkor közel három esztendeig tartó pestisjárvány pusztított Felső-Magyarországon. Befejeződött Zrínyi Miklós téli hadjárata, melyben fölégette az eszéki hidat, de Köprülü Ahmed még ugyanebben az évben fölépítette és átvitette rajta csapatait, s ellenhadjáratot vezetett, amit ugyan elvesztett, mégis győztesként kötött békét Vasvárotn. Részben emiatt kezdődtek meg a Habsburg-ellenes szervezkedések (Zrínyi Péter, Frangepán Katalin, Bethlen Miklós, Vitnyédi István francia kapcsolatai). Mindezek mellett azonban névdivatvizsgálati szempontból szükséges e hosszabb időszak kisebb egységekre való fölbontása.

E szakasz lezárására két időpont is alkalmasnak látszik: 1686, Buda bevétele, vagy pedig 1711, a Rákóczi-szabadságharc bukása. Úgy vélem, hogy az időszakok arányossága érdekében, de elsősorban azért mégis a névhasználatra gyakorolt hatása miatt ez utóbbit fogadjuk el. Ugyanis a szabadságharc leverése után kezdődnek el azok a magyar és más nemzetiségűek által való telepítések, amelyek az egész Alföldnek új arculatot adtak, s helynévtörténetünkben mindenképpen, de a személynevek állománya vonatkozásában is új korszakot jelentenek.

Az előbbire utalt Mező András a hivatalos helységnévadással foglalkozó monográfiájában, mikor annak első szakaszát a XVIII.

századra tette, s a "névadás burjánzásáról" beszél e korban (i.m. 50).

1750-et javasolom korszakhatárnak, jóllehet sokkal nyomósabb érvek nem szólnak emellett az évszám mellett, hacsak a magyar nemesi testőrség 1749-es megszervezését, a postaközlekedés magyarországi megindulását, a közigazgatás és igazságszolgáltatás kettéválasztását (a Hangwitz-féle reformot) nem tekintjük annak. Valamivel fontosabb talán az ellenreformáció Erdélyre való kiterjesztése.

A következő időszak föltétlenül II. József névrendelete kibocsátásának éve, 1787 lehet csak, mivel ugyanezen évre esik a magyarországi telekkönyvi főhivatal fölállítása is, amely a kateszteri fölméréseket szervezi. A személynevek vonatkozásában ettől kezdve csak engedéllyel változtatható meg a név, a helynevek körében pedig megindul a kisebb területek, dűlők, határreszek neveinek rögzítése és nagyon sok helyen fordítása, németesítése, mesterséges megváltoztatása. Ugyanakkor kötelezővé válik valamennyi egyház számára az anyakönyvek vezetése, a születések regisztrálása. Művelődéstörténeti szempontból Bankó Loránd inkább 1795-tel zárna ezt az időszakot, mert mint kifejtette (MIIF.10.) "a nagy nemzeti ébredés első jelentős szakasza ez időben ér véget". Ez azonban azon kívül, hogy túl rövidre szabná ezt az időszakot, a névadásra gyakorolt hatás miatt sem szükségszerű. 1805-re tenném inkább a kor záróévét. Okát a magyar nyelv részleges elismerésével (országgyűlési, kancelláriai és helytartótanácsi iratok magyar és latin nyelven való szerkesztése), a magyar nyelvújítás megindításával, a Hazai Tudósítások 1806-os megindulásával és az ugyanebben az évben kiadott II. Ratio educationissal adnám.

A magyar nyelv győzelmének teljessége az anyakönyvek vezetésében az 1827. évi országgyűlés XXIII. és az 1832/36-os országgyűlés III. törvénycikke alapján érvényesült. Így a következő kort 1830-cal kezdem, s 1850-nel zárom, amikor is a szabadságharc bukása után visszatértek a római katolikus anyakönyvek a latin nyelvű beírásokra. Helynévtörténeti szempontból lényeges, hogy 1851-ben Bach Sándor elrendelte az utcanevek összeírását, s a nagyobb helyeken az utcák elnevezését. Ezekből sok levél-

tárban megmaradtak a legkorábbi hivatalos utcanévek, amelyeket Békés megyében Szabó Ferenc közzé is tett.

Az általam 1850 vagy 1851-ben kezdődő időszakot Mező András 1873-mal zárja a hivatalos helynévadás vonatkozásában, s ezzel teljesen összhangban van a keresztnévadási korszakhatár is, hiszen ekkor térnek vissza a katolikus egyház anyakönyvei a magyar nyelven való anyakönyvvezetésre. Ez pedig befollyásolta a névválasztást is!

A korszak zárópontjában sem lesz sok vita, hiszen a helység-névrendezés is a század végén, 1898-ban kezdődik, s az állami anyakönyvek vezetése is ekkortájt, 1895 végén indul meg. A rendszeres helységnévrendezés ugyan 1912-ben befejeződött, de az adott nevek nagy része nem maradt hosszú életű. Mint említettem, minden vonatkozásban az első világháború végét korszakhatárnak kell sajnos tekintenünk, de hogy melyik országban mi történt a magyar nevekkal, azt a helybeli kutatóknak kellene részletesen ismertetni.

Keresztnévadási szempontból föltétlenül korszakhatár a második világháború is, s úgy vélem, helynévadás szempontjából, intézménynévtörténet, sőt még állatnévadás szempontjából is az! Hogy pontosan 1945 lenne-e a helyes időhatár, vagy 1948, az vitatható. Véleményem szerint kisebb időegységként az 1938 és 1944 közötti éveket bizonyos területeken és vonatkozásban külön kellene vizsgálni, s 1945-tel lezárni a kort.

A háború óta eltelt időszak is nagy ma már egy névdivatvizsgálati kornak. Nem csupán a keresztnévek, hanem az utcanévek és intézménynevek területén is. Legalább el kellene különíteni az 1956 előtti és utáni, az 1968 előtti és utáni, az 1988 előtti és utáni időszakot. Ez azonban még oly közel van hozzánk, hogy az élő nevek koránakkell valamennyit tekintenünk, s a következő nemzedékre hagyni a pontosabb, részletesebb időhatárok megállapítását.

Hajdú Mihály